

Κεφάλαιο 1

Κάτοικος Σμοκόβου (1930-1947)

Γεννήθηκα στο χωριό Σμόκοβο του Νομού Καρδίτσας στις 30 Σεπτεμβρίου 1930. Ο πατέρας μου Κωνσταντίνος Ι. Παπαζάχος ήταν από το Σμόκοβο και η μητέρα μου Ευανθία Χ. Παππά καταγόταν από το χωριό Φουρνά Ευρυτανίας. Στο Σμόκοβο έμεινα από το 1930 μέχρι το 1947 όταν έφυγα για την Αθήνα. Όμως, κατά τις σχολικές περιόδους των ετών 1946 και 1947 ήμουν στο χωριό της μητέρας μου.

Στο κεφάλαιο αυτό αναφέρομαι στο χωριό μου, στην καταγωγή και το χαρακτήρα του πατέρα μου και της μητέρας μου, στα αδέρφια μου, στη ζωή μου κατά τα παιδικά μου χρόνια στο Σμόκοβο και στη Φουρνά, στους φίλους μου στα δύο αυτά χωριά και στις συνέπειες της παιδικής μου ζωής.

Φωτογραφία του Σμοκόβου που λήφθηκε από το νότιο μέρος του.

Το χωριό μου

Το Σμόκοβο βρίσκεται σε υψόμετρο 750 μέτρων σκαρφαλωμένο επάνω στην οροσειρά των νοτίων Αγράφων, περίπου στο όριο των νομών Καρδίτσας (όπου ανήκει διοικητικά), Φθιώτιδας και Ευρυτανίας (στο τρίγωνο που σχηματίζεται από την Καρδίτσα, τη Λαμία και το Καρπενήσι). Σμόκοβο είναι το ιστορικό του όνομα, ενώ μετά το 1927 το επίσημο όνομά του είναι Λουτροπηγή, επειδή βρίσκεται κοντά στα ιαματικά Λουτρά Σμοκόβου. Η Λουτροπηγή είχε 777 κατοίκους το 1928, 839 το 1940, 761 το 1951, 844 το 1961 και 545 το 2001.

Τα Λουτρά Σμοκόβου ήταν πιθανώς γνωστά από την αρχαιότητα, αλλά η συστηματική αξιοποίησή τους άρχισε πριν από έναν περίπου αιώνα. Κατά τη γερμανική κατοχή στα Λουτρά Σμοκόβου ήταν για ορισμένο διάστημα (φθινόπωρο 1943) η Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών του

Ε.Λ.Α.Σ. (Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός). Τα Λουτρά κάηκαν από το γερμανικό στρατό σε μία επιδρομή του στις 27 Νοεμβρίου 1943.

Το Σμόκοβο έχει μακρά ιστορία, όπως μαρτυρούν διάφορα αρχαιολογικά ευρήματα. Υπάρχει Πελασγικό Τείχος στον Αϊ-Λιά που βρίσκεται στην κορυφή του βουνού, στη νότια πλαγιά του οποίου είναι ξαπλωμένο το χωριό. Για το Σμόκοβο και την ιστορία του έγραψε σχετικό βιβλίο ο αείμνηστος συντοπίτης μου Γιάννης Κ. Ζιώγας: «Το Σμόκοβο» (Α΄ έκδοση το 1987, σελ. 224 & Β΄ έκδοση το 2001, σελ. 298), το οποίο περιλαμβάνει στοιχεία για το χωριό που προέκυψαν από αρχαιολογικές και ιστορικές έρευνες καθώς και από την παράδοση. Σε οθωμανικό κείμενο που αφορά στη φορολογία του χωριού αναφέρεται ότι στο μέσον του 15ου αιώνα το Σμόκοβο είχε 110 κατοίκους, οι οποίοι καλλιεργούσαν αμπέλια και έτρεφαν πρόβατα.

Η τεχνητή Λίμνη Σμοκόβου, όπως αυτή φαίνεται από το χωριό.

Στον Αϊ-Λιά του Σμοκόβου το 1985. Με φίλους Θεσσαλονικείς. Από αριστερά: η Κατερίνα, ο Γιάννης Παπαλόπουλος, η Μαριάνθη Παπαλοπούλου, ο Νίκος Πετρόπουλος, η Σούλα Βαζάκα και ο Ρωμύλος Βαζάκας.

Στον Αϊ-Γιάννη του Σμοκόβου το 2005. Τιμητική διάκριση από τους συγχωριανούς μου. Από αριστερά: Τηλέμαχος Λέρτας (αντιδήμαρχος Μενελαΐδας), Απόστολος Σάρρας (αντινομάρχης Καρδίτσας), Βασίλης Καραντάνας (πρόεδρος του Συλλόγου των Απανταχού Σμοκοβιτών) και Γιάννης Καραντάνας (πρόεδρος του Πολιτιστικού Συλλόγου Σμοκόβου).

Η γεωγραφική θέση του χωριού, η μακρά του ιστορία και η γειτνίασή του με τα Λουτρά συντέλεσαν ώστε το πολιτισμικό επίπεδο των κατοίκων του να είναι σχετικά ανεβασμένο. Η πρόσφατη κατασκευή του φράγματος και η δημιουργία της Τεχνητής Λίμνης Σμοκόβου, σε συνδυασμό με τα Λουτρά Σμοκόβου, δημιούργησαν νέες δυνατότητες οικονομικής και πολιτισμικής ανάπτυξης της ευρύτερης περιοχής του χωριού.

Στο Σμόκοβο έζησα κατά τα παιδικά μου χρόνια (1930-1947), αλλά πήγαινα εκεί συχνά και όταν ζούσα στην Αθήνα, ιδιαίτερα τα καλοκαίρια. Αρχικά μέναμε στο πρώτο σπίτι των γονιών μου (στο βόρειο μέρος του χωριού), μετά στο δεύτερο σπίτι τους (στο κέντρο του χωριού), ενώ το 1986 φτιάξαμε με τη γυναίκα μου δικό μας σπίτι στο βορειοδυτικό μέρος του, όπου μένουμε μέχρι σήμερα όταν πηγαίνουμε εκεί.

Στο χωριό μετέχουμε τόσο εγώ όσο και η γυναίκα μου στην προσπάθεια ανάπτυξής του. Έτσι αποτέλεσα: μέλος της Επιτροπής για την κατοχύρωση των ορίων των Λουτρών Σμοκόβου που πέτυχε τον ακριβή καθορισμό των ορίων αυτών με σχετική απόφαση του Συμβουλίου Επικρατείας (1979), μέλος του πρώτου Διοικητικού Συμβουλίου της ιδρυθείσας το 1983 Κοινοτικής Επιχείρησης των Λουτρών Σμοκόβου, η οποία συνέβαλε αποτελεσματικά στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής και μέλος της Επιτροπής για την επιδίωξη κατασκευής του φράγματος της λίμνης Σμοκόβου, με το νερό της οποίας αρδεύεται σήμερα ο θεσσαλικός κάμπος. Συμμετέχω και σήμερα σε παρεμβάσεις προς την πολιτεία για τη λύση προβλημάτων της περιοχής.

Τα Λουτρά Σμοκόβου το 2004. Ένθετος χάρτης με τους δρόμους της ευρύτερης περιοχής που οδηγούν στα Λουτρά (από το φυλλάδιο της Επιχείρησης των Λουτρών).

Οι συγχωριανοί μου με έχουν τιμήσει και με έχουν ανακηρύξει Επίτιμο Πρόεδρο του Συλλόγου των Απανταχού Σμοκοβιτών και Πρόεδρο των Εκδηλώσεων που διοργανώνονται κάθε Αύγουστο στο χωριό από τον Πολιτιστικό Σύλλογο Σμοκόβου. Αυτές έχουν εξελιχθεί σε υψηλού επιπέδου πολιτιστικές εκδηλώσεις και αυτό οφείλεται σε δραστήριους ανθρώπους της νέας γενιάς του χωριού μου, όπως είναι η Κλεοπάτρα Τεφτίκη, ο Γιάννης Καραντάνας και ο Τάκης Κατσαρός.

Στην προσπάθεια ανάπτυξης της Κοινοτικής Επιχείρησης κατά το αρχικό της στάδιο, όταν ήμουν μέλος στο πρώτο Διοικητικό Συμβούλιό της, βοήθησα και συνεργάστηκα με πολλούς Σμοκοβίτες και ιδιαίτερα με αυτούς που πρωτοστάτησαν στο έργο αυτό, όπως είναι: ο Γιώργος Κατσαρός (πρώτος Πρόεδρος της Κοινοτικής Επιχείρησης), ο Θωμάς Καραντάνας (πολιτικός μηχανικός), ο Στάθης Καρακελάφης, ο Γιάννης Κ. Παπαζάχος (πρώτος Διευθυντής της Επιχείρησης) και ο Γιάννης Α. Παπαζάχος (νομικός σύμβουλος).

Στα Λουτρά Σμοκόβου το 1999. Τα ξαδέλφια στο γάμο της ανιψιάς μου Βάνας, κόρης του αδερφού μου Λάμπρου Παπαζάχου. Από αριστερά, πρώτη σειρά: η Χριστίνα του Νίκου Παπαζάχου, ο Κώστας Παπαζάχος του Βασίλη, η Αγγελική του Βασίλη Παπαζάχου, ο Λεωτέρης Σταθάρας του Μανώλη, η Μαρία του Νίκου Παπαζάχου, ο Γιάννης Κόλιας (ο άνδρας της Μαρίας). Δεύτερη σειρά: ο Μανώλης Σταθάρας, ο Δημήτρης Ηλιόπουλος (ο άνδρας της Χριστίνας), ο Κώστας Παπαζάχος του Γιάννη, ο Ντίνος Παπαζάχος του Λάμπρου, η Λέλα (η γυναίκα του Κώστα Παπαζάχου του Γιάννη), ο Δημήτρης Σταθάρας του Μανώλη, η Ελίνα (η γυναίκα του γιου μου Κώστα) και η Φιλίτσα (η γυναίκα του Μανώλη Σταθάρα).

Η καταγωγή και ο χαρακτήρας του πατέρα μου

Δεν γνωρίζουμε ακριβώς τη ρίζα της οικογένειας των Παπαζάχων. Ήταν παπαδοσόι που είχε πιθανώς μακρά ιστορία στην περιοχή. Ο παππούς μου λεγόταν Γιάννης Παπαζαχαρίας και ο πατέρας του ήταν παπάς που τον έλεγαν Ζαχαρία και τη γυναίκα του Αγορίτσα. Ο Ζαχαρίας είχε δύο αγόρια, το Στέλιο (γεν. το 1838) που ήταν επίσης παπάς και το Γιάννη τον παππού μου, καθώς και κορίτσια, το ένα από τα οποία (η Ελένη) παντρεύτηκε τον Κώστα Σάρρα. Ο Στέλιος Παπαζαχαρίας είχε δυο αγόρια, τον Παύλο και τον Κώστα, ο οποίος μετανάστευσε στη Λειβαδιά. Σε κείμενο του 1640 που βρέθηκε στη Μονή Κορώνης, όπου γράφονται τα ονόματα 173 Σμοκοβιτών δωρητών της Μονής Ρεντίνας, αναφέρεται ότι πραγματοποιήθηκε στη Ρεντίνα (Αγράφων) λειτουργία «Αρχιερέοντος Ζαχαρία Ιερέα».

Στον Αϊ-Γιάννη του Σμοκόβου το 1938. Απο αριστερά: η Λενίτσα (η αδελφή μου), εγώ, ο Χαράλαμπος (ο μικρότερος αδελφός μας), ο πατέρας μου, η Μαριάνθη (η μεγαλύτερη αδελφή μας) και η μητέρα μου.

Το παλιό σπίτι των Παπαζάχων βρισκόταν στο δυτικό κεντρικό μέρος του χωριού, δίπλα στο σημερινό δρόμο που πηγαίνει δυτικά προς τη Ρεντίνα. Ο παππούς μου, Γιάννης Παπαζαχαρίας, στις αρχές του 20ού αιώνα έφερε χρήματα από την Κωνσταντινούπολη όπου εργαζόταν και έκανε στο βόρειο μέρος του χωριού ωραίο διώροφο σπίτι, το οποίο κληρονόμησε στα δυό του αγόρια, στον Κωνσταντίνο (τον πατέρα μου) και στο Θανάση. Σ' αυτό το σπίτι γεννήθηκα εγώ και όλα τα αδέρφια μου.

Ο παππούς μου παντρεύτηκε την Αιμιλία Κοντονάσιου από το χωριό Ομβριακή της Φθιώτιδας και έκαναν πέντε παιδιά: τη Βασιλική, τον Κωνσταντίνο, το Θανάση, την Ελισάβετ και την Αριστέα. Γι' αυτό στην Ομβριακή έχω ακόμα συγγενείς (Κοντονάσιοι, Παπαποστόλου κ.λπ.)

Η Βασιλική παντρεύτηκε το Γιωργή Κωστή, με τον οποίο δεν έκαναν παιδιά αλλά υιοθέτησαν τη Βαγγελή Ζαχαράκη. Έμειναν στα Λουτρά Σμοκόβου, όπου είχαν ξενώνα τον οποίον λειτουργεί τώρα ο Γιώργος Κυρτσάς, γιος της Βαγγελής.

Ο Θανάσης πήγε με τον αδελφό του (τον πατέρα μου) στην Κωνσταντινούπολη πρώτα και στην Αμερική μετά, όπου έβγαλε πολλά χρήματα, τα οποία έχασε όταν γύρισε στην Ελλάδα. Παντρεύτηκε τη Φωτεινή Λάσκου από τα Τρίκαλα, με την οποία απέκτησε τρία παιδιά: το Γιάννη Παπαζάχο (διαπρεπής δικηγόρος στην Αθήνα αργότερα), την Τούλα που παντρεύτηκε στην Άμφισσα και το Γιώργο Παπαζάχο (Καθηγητής Καρδιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών αργότερα).

Η Ελισάβετ παντρεύτηκε στα Τρίκαλα το Θανάση Μαντέλα και έκαναν δυό παιδιά, το Νίκο και το Μιχάλη (ο οποίος σκοτώθηκε στον εμφύλιο). Στα Τρίκαλα μετανάστευσαν ξαδέλφια του παππού μου τον 19ο αιώνα και γι' αυτό έχω συγγενείς εκεί ακόμα (Παπαζαχαρίας, Παϊζάνος κ.λπ.).

Η Αριστέα, η μικρότερη αδελφή του πατέρα μου, παντρεύτηκε στην Αθήνα τον αξιωματικό Φώτη Τουρναβίτη από το Περίβλεπτο Φθιώτιδας και έκαναν δυό παιδιά, τον Φώντα (πολιτικός μηχανικός αργότερα) και την Κούλα. Στο σπίτι της θείας μου Αριστέας στην Αθήνα (Ισμήνης 29, Κολωνός) έμεινα εγώ αργότερα με τα αδέρφια μου αλλά και τα ξαδέλφια μου (Γιάννη Α. Παπαζάχο, Νίκο Μαντέλα) και μας δόθηκε έτσι η δυνατότητα να σπουδάσουμε.

Ο πατέρας μου γεννήθηκε στο Σμόκοβο το 1883 και πέθανε στην Αθήνα το 1960. Μετανάστευσε μικρός στην Κωνσταντινούπολη, όπου έζησε επί μεγάλο χρονικό διάστημα και αργότερα στην Αμερική όπου έμεινε τρία χρόνια. Παντρεύτηκε πρώτα την Αμαλία Καστανά από

το Σμόκοβο, με την οποία έκανε δύο κορίτσια, τη Μαριάνθη και τη Λενίτσα (Ελένη). Πέθανε όμως η Αμαλία και μετά παντρεύτηκε τη μητέρα μου Ευανθία από τη Φουρνά Ευρυτανίας, με την οποία έζησε στο Σμόκοβο όπου είχε μπακάλικο μέχρι το 1947. Έκαναν πέντε αγόρια, τους: Γιάννη, Νίκο, Λάμπρο, Βασίλη και Χαράλαμπο. Έχασαν όμως δύο άλλα παιδιά. Το πρώτο παιδί της μητέρας μου ήταν αγόρι και πέθανε στη γέννα. Πέθανε επίσης ένα κορίτσι της, η Αιμιλία, σε ηλικία ενός έτους και μετά γεννήθηκα εγώ.

Ο πατέρας μου διακρινόταν για τη σοβαρότητα και τον ορθολογισμό του. Ήταν οπαδός του Βενιζέλου και πολλές φορές παραβρέθηκα σε έντονες πολιτικές συζητήσεις με τον αδελφό του Θανάση, ο οποίος ήταν οπαδός του βασιλιά. Ο σοβαρός χαρακτήρας του και οι πολλές άλλες αρετές του μας επηρέασαν έντονα. Θυμάμαι ακόμα με συγκίνηση διάφορες πράξεις του αγάπης και έντονου ενδιαφέροντος, όπως ήταν η πρόνοιά του να φυλάξει ένα μικρό τσουβάλι αλεύρι στο μαγαζί και να το φέρει στο σπίτι στις αρχές Μαΐου του 1941, όταν τελείωσαν τα τρόφιμα και να μας γλυτώσει έτσι από την πείνα, γεγονός που θα περιγράψω λεπτομερέστερα παρακάτω. Όταν ήμασταν μικρά, μας έλεγε ένα οικογενειακό παραμύθι: «Ο Παπάς ο Παπαζάχος» που το μάθαμε στα παιδιά μας και το λέμε και στα εγγόνια μας. Τον αποκαλούσαμε όλα τα παιδιά «πατέρα» και όχι «μπαμπά».

Ο πατέρας μου μας διηγήθηκε πολλά από τη ζωή του. Όμως, ένα θέμα μου προξένησε ιδιαίτερη εντύπωση και παραμένει ακόμα στη μνήμη μου. Αυτό αφορά στη σφαγή των Αρμενίων στην Κωνσταντινούπολη. Όταν έγινε αυτή η σφαγή, ο πατέρας μου, ο θείος μου ο Θανάσης και ένα παιδί αρμενικής καταγωγής εργαζόταν ως υπάλληλοι στο παντοπωλείο ενός Τούρκου. Την ημέρα της σφαγής ο Τούρκος έκρυψε το αρμενάκι στα χατήλια (σκεπή) του μαγαζιού για να το γλυτώσει. Όταν έφθασαν οι σφαγείς καβάλα στα άλογα και με τα γιαταγάνια στα χέρια, ρώτησαν τον καταστηματούχο που είναι το αρμενάκι. Αυτός τους απάντησε ότι έφυγε. Τότε όρμησαν επάνω του με τα γιαταγάνια και τον ανάγκασαν να δείξει το χώρο όπου βρισκόταν το παιδί. Κατέβασαν το αρμενάκι και το σκότωσαν μπροστά στον κόσμο.

Έχω επιστολές που έστειλαν σε συγγενείς τους στο Σμόκοβο, ο παππούς μου το 1906 και ο πατέρας μου το 1907 από την Κωνσταντινούπολη, καθώς και ο θείος μου ο Θανάσης το 1925 από την Αμερική. Εντυπωσιάζουν οι επιστολές αυτές για την πυκνότητα των νοημάτων και την εγκαρδιότητά τους. Παραθέτω πιστό αντίγραφο της επιστολής του πατέρα μου προς το Γιωργή Κωστή, σύζυγο της αδελφής του Βασιλικής:

«Εν Κωνσταντινούπολει τη 24η Οκτωβρίου 1907,

Αδελφέ Γεώργη χαίρε,

Είμεθα υγιείς το αυτό ποθώ και δι' υμάς.

Ελάβαμε την επιστολή σας με Πέτρον και εχάρημεν πολύ διά την καλή σας υγείαν. Εχάρημεν δε έτι όταν είδομεν να γράφης ότι έχετε σκοπόν να πιάσετε εργασίαν ομού με τον πάρπα Μήτσιον και σας ευχόμεθα καλήν επιτυχίαν και να μας γράφης τι απέγινε αυτή η δουλειά. Μάθε δε διά το μαγαζί του πάρπα μας Γεώργου πρόκειται να το κλείσωμεν αυτάρ τας ημέρας διότι δεν ημπορέσαμεν να το δώσωμεν κανενός και η ζημιά είναι είκοσι λίρας και πλέον.

Διά τον Λαγόν όπου έγραψες είναι άνευ εργασίας ακόμη, ο δε Ζαχαρός άνοιξε μαγειρείον εις Μεροζιάν και ο Μιλτιάδης έχει έως τρεις μήνας όπου παρητήθη από το κατάστημα όπου ηργάζετο και άνοιξε καρποπωλείον αλλά το έκλεισε προχθές ο δυστυχής διότι εξημίωσεν και αυτό. Προχθές είχαμεν και ετέραν επιστολήν από τον πάρπα Νίκον και εύχεται τα δέοντα.

Ο πατέρας είναι καλά και σας ασπάζεται. Ήθελε σας γράψει και αυτός αλλ' εχόνδρινε πολύ λέγει.

Την θείαν μου προσκυνώ και αδελφήν μου Βασιλική ασπάζομαι εγκαρδίως και όλην την αδελφοσύνην σας γαμβρούς και συγγενείς μας.

Ουδέν έτερον, σε ασπάζομαι εγκαρδίως και μένω εις απάντησίν σας.

*Ο γυναικάδελφός σου
Κ. Ι. Παπαζάχος»*

Η καταγωγή και ο χαρακτήρας της μητέρας μου

Η μητέρα μου γεννήθηκε το 1890 στη Φουρνά Ευρυτανίας και πέθανε στην Αθήνα το 1977. Ο πατέρας της λεγόταν Χαράλαμπος Παππάς (1852) και παντρεύτηκε δύο φορές. Από τον πρώτο του γάμο απέκτησε τη μητέρα μου Ευανθία και ένα γιο, το Στέφανο, και από το δεύτερο γάμο είχε το Φώνη (Ξενοφών).

Ο Στέφανος Παππάς (1894) μετανάστευσε από μικρός στην Αμερική (ΗΠΑ), όπου απέκτησε σημαντική περιουσία. Μας βοήθησε οικονομικά κατά τη γερμανική κατοχή. Όταν μεγάλος επέστρεψε στην Ελλάδα, παντρεύτηκε αλλά δεν έκανε παιδιά. Κατά την επιστροφή του από την Αμερική μάς αγόρασε ένα σπίτι στη συνοικία Κάτω Ηλιούπολη της Αθήνας, το οποίο δώσαμε προίκα στη Λενίτσα την αδελφή μας.

Ο Φώνης Παππάς (1902) παντρεύτηκε στη Φουρνά τη Βιργινία Σταύρου και απέκτησαν έξι κορίτσια και ένα γιο (Αφροδίτη, Διονυσία, Λουίζα, Βαγγελίτσα, Γιώργος, Ερμιόνη και Ιουλία). Η οικογένεια του θείου μου Φώνη πήγε αργότερα στη Λαμία. Τα πέντε παιδιά με τις οικογένειές τους μετανάστευσαν στην Αμερική και ζουν μόνιμα εκεί, ενώ τα δύο κορίτσια (Λουίζα και Αφροδίτη) έχουν πεθάνει, αλλά έκαναν οικογένειες που ζουν στην Αθήνα και στη Λαμία.

Η μητέρα μου ήταν σπάνια μάνα και γυναίκα ευαίσθητη με ισχυρή βούληση. Στην κατοχή έτρωγε ελάχιστα, ώστε να φθάνει η τροφή για τα παιδιά της. Όταν πονάγαμε κάπου, χάιδευε το πονεμένο μέρος και είχαμε την εντύπωση ότι έτσι πέρναγε ο πόνος. Υπάρχουν πλήθος από πράξεις αγάπης της μητέρας μου που όταν τις θυμάμαι συγκινούμαι. Όπως θα αναφέρω λεπτομερέστερα παρακάτω, με πήγε το 1946 στο γυμνάσιο στη Φουρνά μέσα από το χιονισμένο δάσος με κίνδυνο της ζωής της. Τη λέγαμε «μητέρα» και όχι «μαμά» ή «μάννα». Το 1947 κατέβηκε με τον πατέρα μου και τον αδελφό μου το Χαράλαμπο από το Σμόκοβο στην Καρδίτσα μαζί με άλλους Σμοκοβίτες, κατόπιν εντολής του Στρατού. Εκεί δεν είχαν κανένα οικονομικό πόρο. Τότε η μητέρα μου πήγε έξω από τις φυλακές της Καρδίτσας και εγκατέστησε ένα καζάνι όπου έβραζε τσάι για τους φυλακισμένους. Την ακολούθησε και ο πατέρας μου και έτσι επιβίωσαν.

Η μητέρα μου δεν είχε εχθρούς αλλά μόνο φίλους. Όμως και γι' αυτούς που δεν τη θεωρούσαν φίλη τους δεν έλεγε κακά λόγια, αλλά τους αποκαλούσε «κοσμάκο». Αυτό με δίδαξε να τονίζω τις αρετές των ανθρώπων και να υποβαθμίζω τα ελαττώματά τους.

Τα αδέρφια μου

Ήμασταν επτά αδέρφια, δύο κορίτσια από την προηγούμενη γυναίκα του πατέρα μου: Η Μαριάνθη (γεννήθηκε το 1912) και η Ελένη (1915) και πέντε αγόρια από τη μητέρα μου: ο Γιάννης (1923), ο Νίκος (1925), ο Λάμπρος (1927), ο Βασίλης (1930) και ο Χαράλαμπος (1934). Κρίνοντας σήμερα τη ζωή τους διαπιστώνω με ευχαρίστηση ότι όλοι τους έζησαν έντιμα και αυτό οφείλεται κυρίως στις αρχές που μας δίδαξαν οι γονείς μας. Επανέρχεται επίσης στη μνήμη μου ότι όλοι τους με βοήθησαν σε δύσκολες στιγμές της ζωής μου.

Στην Αθήνα το 1951. Τα πέντε παιδιά του πατέρα μου και της μητέρας μου. Από αριστερά, στην πρώτη σειρά: ο Γιάννης και ο Νίκος. Στη δεύτερη σειρά: ο Βασίλης, ο Λάμπρος και ο Χαράλαμπος.

Η Μαριάνθη είχε ισχυρή προσωπικότητα, ήταν έξυπνη και ανέπτυξε έντονη κοινωνική δράση, ιδίως κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Έφυγε νωρίς από το σπίτι μας και έμεινε αρχικά με την οικογένεια του αδελφού του πατέρα μου Θανάση και μετά με την οικογένεια της αδελφής του πατέρα μου Αριστέας στην Αθήνα. Γι' αυτό συνέβαλε αποτελεσματικά στη μετανάστευση των μεγαλύτερων αδελφών μου στην Αθήνα. Παντρεύτηκε το Θόδωρο Διαμαντόπουλο, καθηγητή μαθηματικών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, και απέκτησαν ένα γιο, τον Κώστα. Πέθανε σε ηλικία 92 ετών, βαθιά λυπημένη επειδή είχαν πεθάνει ο γιος της πρώτα και ο άνδρας της μετά. Η αγάπη της για τα αδέλφια της και το έντονο ενδιαφέρον για τη μόρφωσή μας συνέβαλαν στο να τελειώσουμε όλοι το γυμνάσιο στις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν τότε στη χώρα μας (κατοχή, εμφύλιος κ.λπ.).

Η Ελένη είχε διαφορετικό χαρακτήρα από τη Μαριάνθη. Ήταν τυπική ελληνίδα γυναίκα που αγαπούσε τους συγγενείς της και ενδιαφερόταν περισσότερο για το σπίτι της και λιγότερο για τα γενικότερα κοινωνικά προβλήματα. Έμεινε περισσότερο από τη Μαριάνθη στο σπίτι μας στο χωριό, όπου ενδιαφέρθηκε για μένα και τον μικρότερο αδελφό μου και μας φρόντιζε με στοργή. Πήγε και αυτή μετά στην Αθήνα. Παντρεύτηκε τον ιδιωτικό υπάλληλο Παντελή Σιαμαντούρα, αλλά δεν έκαναν παιδιά. Γι' αυτό υιοθέτησαν ένα κορίτσι, τη Νίνα. Η αδελφή μου Ελένη πέθανε σε ηλικία 66 ετών.

Ο Γιάννης είχε το χαρακτήρα του πατέρα μου. Τελείωσε την πρώτη τάξη του γυμνασίου στη Φουρνά Ευρυτανίας και τις υπόλοιπες τάξεις στην Αθήνα, μπήκε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και διορίστηκε υπάλληλος της Αγροτικής Τράπεζας. Παντρεύτηκε την Ελένη Χολέβα με την οποία

απέκτησε δύο παιδιά, τον Κώστα (πολιτικός μηχανικός) και την Αιμιλία (μαθηματικός). Τον σεβόμασταν και μας αγαπούσε. Την αγάπη του και το ενδιαφέρον του για εμένα το έδειξε ποικιλοτρόπως. Όταν, για παράδειγμα, στρατεύθηκε, ήταν υπάλληλος της Αγροτικής Τράπεζας και κατά την διάρκεια της στρατιωτικής του θητείας edικαιούτο ένα μικρό ποσοστό του μισθού του από την Τράπεζα. Αυτά τα χρήματα τα διέθετε όλα κάθε μήνα για τις σπουδές μου. Πέθανε το 2008.

Ο Νίκος έμοιαζε περισσότερο με τη μητέρα μας. Λάτρευε τα μικρά παιδιά και αυτά τον υπεραγαπούσαν. Εγώ και ο Χαράλαμπος όταν είμασταν μικρά τον λέγαμε «μητέρα». Ήταν πολύ γερός στο σώμα και γενναίος στην ψυχή. Πήρε το πτυχίο του Παντείου Πανεπιστημίου και διορίστηκε υπάλληλος στο Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων. Παντρεύτηκε την Ιωάννα Παπαλάμπρου και έκαναν δύο κορίτσια, τη Χριστίνα και τη Μαρία. Υπεραγαπούσε τα εγγόνια του. Πέθανε σε ηλικία 72 ετών. Το ενδιαφέρον του για μένα και την επιστημονική μου εξέλιξη ήταν εντυπωσιακό και διαρκές. Όταν ετοιμαζόμουν να δώσω εξετάσεις στο Πανεπιστήμιο, αποφάσισα να μην πάω σε φροντιστήριο γιατί τα δίδακτρα ήταν ακριβά. Ο Νίκος χωρίς να με ρωτήσει, πήγε μόνος του και με έγραψε σε κεντρικό φροντιστήριο, πλήρωσε τα πρώτα δίδακτρα και μου είπε ότι από την επόμενη Δευτέρα αρχίζω φροντιστήριο.

Στην Πάχη κοντά στα Μέγαρα το 1985. Εκδρομή Παπαζάχων. Από αριστερά, πρώτη σειρά: Νίκος Παπαζάχος, Μαρία (η κόρη του Λάμπρου), Ντίνος Παπαζάχος του Λάμπρου, Χριστίνα (η κόρη του Νίκου), Κώστας Παπαζάχος του Βασίλη, Χαράλαμπος Παπαζάχος, Ζωή (η πεθερά του Χαράλαμπου). Δεύτερη σειρά: Ολυμπία (η γυναίκα του Χαράλαμπου), Λάμπρος Παπαζάχος, Λαμπρινή (η γυναίκα του Λάμπρου), Κώστας Παπαζάχος του Χαράλαμπου, Βασίλης Παπαζάχος, Άννα (η γυναίκα του Νίκου), Ζωή (η κόρη του Χαράλαμπου), Βάνα (η κόρη του Λάμπρου) και Μαρία (η κόρη του Νίκου).

Ο Λάμπρος μοιάζει και αυτός με τον πατέρα μου. Είναι μετρημένος άνθρωπος και ενδιαφερόταν από μικρός για τα κοινωνικά προβλήματα. Τελείωσε το νυκτερινό γυμνάσιο και έγινε καταστηματάρχης. Παντρεύτηκε τη Λαμπρινή Καραδήμα (δασκάλα) και απέκτησαν τρία παιδιά, τη Βάνα (Ευανθία), τη Μαρία και τον Ντίνο. Ο Λάμπρος είναι γενναϊόδωρος άνθρωπος. Βρισκόταν πάντα σε σχετικά καλή οικονομική κατάσταση λόγω της καλής διαχείρισης των χρημάτων του και της μετρημένης ζωής του. Με βοήθησε ηθικά και οικονομικά όταν σπούδαζα

αλλά και αργότερα, όταν είχα ανάγκη. Του αρέσει η λογοτεχνία και ιδιαίτερα η ποίηση, αφού γράφει και ο ίδιος ποιήματα.

Ο Χαράλαμπος έχει πηγαίο χιούμορ και λόγω αυτής της ιδιότητας και άλλων αρετών του δημιουργεί συχνά ευχάριστο περιβάλλον γύρω του. Έμεινε τελευταίος με τους γονείς μας στο Σμόκοβο. Αρχικά πήγε σε γυμνάσιο της Καρδίτσας και το τελείωσε σε νυχτερινό σχολείο της Αθήνας. Έγινε δημοσιογράφος. Παντρεύτηκε την Ολυμπία Ράικου και απέκτησαν δύο παιδιά, τη Ζωή και τον Κώστα (γιατρός). Η αμοιβαία αγάπη παραμένει αμείωτη από τα παιδικά μας χρόνια. Θυμάμαι ακόμα με συγκίνηση το ότι με συνόδευσε από τη Ρεντίνα μέχρι τη Φουρνά, όταν έφυγα για να πάω στο γυμνάσιο στη Φουρνά κρυφά από τους γονείς μου, και κυρίως την ολονύχτια περιπέτειά του όταν έτρεξε πολλές ώρες μέσα από το δάσος για να επιστρέψει στο Σμόκοβο και να ενημερώσει τους γονείς μας, όπως θα δούμε παρακάτω.

Τα πρώτα παιδικά μου χρόνια (1930-1940)

Η ζωή σ' ένα ορεινό χωριό της κεντρικής Ελλάδας κατά την περίοδο αυτή ήταν παρόμοια με τη ζωή στην Ελλάδα από την αρχαιότητα μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα. Βασιζόταν, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, σχεδόν αποκλειστικά στην πρωτόγονη γεωργία και την κτηνοτροφία. Η καλλιέργεια της γης γινόταν με το ξύλινο αλέτρι και το σιδερένιο υνί που τραβούσε ζευγάρι ζώων (συνήθως βοδιών). Ο θερισμός γινόταν με το δρεπάνι και ο χωρισμός του καρπού (σιτάρι, κριθάρι, σίκαλη) από το φυτό με το αλώνισμα με ζώα (συνήθως άλογα) και με λύχνισμα με ξύλινα εργαλεία (δικούλι, καπρολόι, ξύλινο φτυάρι). Η κτηνοτροφία (γιδιών, προβάτων, γελαδιών, γουρουνιών κ.λπ.) γινόταν επίσης με τον κλασικό πρωτόγονο τρόπο, δηλαδή με βοσκή των ζώων στα λιβάδια και στα δάση.

Βασικός στόχος κάθε νοικοκύρη ήταν να εξασφαλίσει το ψωμί της χρονιάς (σιτάρι, καλαμπόκι). Την υπόλοιπη συμπληρωματική τροφή αποτελούσαν τα χόρτα (λάχανα), το γάλα, τα αυγά, οι πατάτες, τα φασόλια, οι φακές, τα ρεβύθια κ.ά., με λίγο λάδι. Η χρήση του κρέατος ήταν περιορισμένη και ήταν συνήθως χοιρινό από ένα γουρούνι που έτρεφε κάθε οικογένεια, κυρίως με βελανίδια, και το έσφαζαν την παραμονή των Χριστουγέννων. Διατηρούσαν το κρέας επί δύο-τρεις μήνες σε καρδάρες (ξύλινα δοχεία), όπου εναλλάσσονταν οι στρώσεις του με χονδρό αλάτι για να διατηρείται το κρέας, το οποίο μαγείρευαν κυρίως με πατάτες. Το λίπος το έλιωναν, το διατηρούσαν σε γκαζοτενεκέδες και το χρησιμοποιούσαν για μαγείρεμα κατά τη διάρκεια όλης σχεδόν της χρονιάς, γιατί το λάδι ήταν πολύ ακριβό.

Στο Σμόκοβο το 1960. Στον Αϊ-Γιάννη, χορεύοντας με συγχωριανούς μου. Από αριστερά: Πρώτος στο χορό ο παιδικός μου φίλος Θανάσης Λέρτας και ακολουθούν οι: Βασίλης Παπαζάχος, Λάμπρος Παπαζάχος, Ηλίας Κατσιφας, Ηλίας Ζαχαράκης και Τηλέμαχος Λέρτας.

Στο Σμόκοβο το 1952. Με τους παιδικούς μου φίλους Κώστα Ζαχαράκη (αριστερά) και Κώστα Καραντάνα.

Τα χρήματα που κυκλοφορούσαν στο χωριό ήταν ελάχιστα. Αυτά προερχόταν από τις λίγες πωλήσεις καρπών και ζώων, από συντάξεις λίγων δημοσίων υπαλλήλων, από πωλήσεις ειδών (αυγά, μούρα, κρίνα. κ.λπ.) σε λουόμενους στα Λουτρά Σμοκόβου το καλοκαίρι και από κάποια εμβάσματα που προερχόταν από την Αμερική και την Αθήνα.

Με τα λίγα αυτά χρήματα αγόραζαν οι Σμοκοβίτες από τα δύο μαγαζιά (του Δ. Καρόπουλου και του Κ. Παπαζάχου) τα απαραίτητα, όπως ήταν το λίγο λάδι (συνήθως τρία δάκτυλα στον πάτο του μπουκαλιού), λίγο ρύζι, μπογιές, παστός μπακαλιάρος, τετράδια και μολύβια για τα παιδιά, λουκούμια και τσίπουρο για να κερνάνε στις γιορτές, ντρίλι (φτηνό ύφασμα) για να ράβουν παντελόνια και σακάκια. Παπούτσια, που τα έφτιαχνε ο τσαγκάρης του χωριού, φορούσαν λίγοι. Οι περισσότεροι φορούσαν ξηροτσάρουχα (από σκέτο δέρμα γουρουνιού). Η αγορά γινόταν κυρίως με «βερεσέ» (με πίστωση) και πληρωνόταν αργότερα με χρήματα και συνηθέστερα με είδος (αυγά, καλαμπόκι, φασόλια κ.λπ.).

Τα παιδιά ζούσαμε στο χωριό όπως τα παιδιά στην αρχαία Ελλάδα. Παίζαμε συνεχώς μέσα και έξω από το σπίτι. Το πιο αγαπημένο μας παιχνίδι ήταν με τα κότσια (αστράγαλοι), ειδικά κόκαλα από τις κλειδώσεις των ζώων. Ήταν αυτά με τα οποία έπαιζαν και τα αρχαία ελληνόπουλα. Παίζαμε όμως και άλλα παιχνίδια όπως είναι ο φίτσιος (σαν το γκολφ), τα ρούμπουλα (σαν το μπόουλγκ), η τσιλίκα και άλλα. Όταν ήμασταν πολύ μικρά, μας «φάσκωναν», δηλαδή μας έδεναν σφικτά με μάλλινο ύφασμα, έχοντας την εντύπωση ότι έτσι θα κάνουμε ίσιο σώμα.

Κατά τη μικρή αυτή ηλικία, δηλαδή κατά τα πρώτα επτά χρόνια πριν πάμε στο σχολείο, αποκτούσαμε κάποιες γνώσεις (την αλφαβήτα, λίγη αριθμητική κ.λπ.) κυρίως από τους γονείς μας και τα μεγαλύτερα αδέρφια μας. Όπως έμαθα αργότερα από τους γονείς μου, όταν ήμουν πολύ μικρός ο Νίκος ο αδελφός μου, αφού πρώτα μου έμαθε λίγη αριθμητική, με ρωτούσε: τέσσερα και τρία Λάκο (Βασιλάκο); Απαντούσα τα (επτά). Τέσσερα και τέσσερα Λάκο; Απαντούσα τω (οκτώ). Αυτό έδειχνε την έφεσή μου στα μαθηματικά, όπως διαπιστώθηκε και αργότερα στο σχολείο.

Κατά την περίοδο αυτή τραυματίστηκα σοβαρά δύο φορές. Ήμουν πέντε ετών όταν έπεσα από το γάιδαρό μας στην αυλή του σπιτιού μου και χτύπησα σε μία πέτρα στο δεξί βλέφαρό μου, όπου σχηματίστηκε βαθιά κατακόρυφη ευρεία ρωγμή. Έπαθα βλεφαρόπτωση, η οποία δε βελτιώθηκε σημαντικά με δύο εγχειρήσεις που έκανα στην Αθήνα όταν ήμουν έφηβος και στη Θεσσαλονίκη όταν ήμουν καθηγητής. Τη δεύτερη φορά ο τραυματισμός μου έγινε το 1940, πάλι στην αυλή του σπιτιού μου στο Σμόκοβο, όταν τρέχοντας χτύπησα το δεξί μου πόδι στη γωνία μιας τσίγκινης σκάφης και δημιουργήθηκε βαθιά ρωγμή πάνω από το γόνατο. Το σημάδι της είναι έντονο ακόμα. Στο πρόσωπό μου ξανατραυματίστηκα αργότερα, όπως περιγράφω λεπτομερώς παρακάτω, και σχηματίστηκε βαθιά οριζόντια αυτή τη φορά ρωγμή που επίσης διακρίνεται έντονα. Τα δύο σημάδια (κατακόρυφο και οριζόντιο) στο μέτωπό μου και η βλεφαρόπτωση υπάρχουν μέχρι σήμερα.

Οι σχέσεις των γονιών μου σπάνια ήταν άριστες. Αυτό οφειλόταν κυρίως στην ύπαρξη των δύο κοριτσιών, της Μαριάνθης και της Λενίτσας, που είχε ο πατέρας μου από τον προηγούμενο γάμο του. Γινόταν έντονες παρεμβάσεις από τους συγγενείς του πατέρα μου υπέρ των κοριτσιών και εναντίον της μητέρας μου. Έτσι, η μητέρα μου δεν μπόρεσε να θεωρήσει τα κορίτσια δικά της όπως τα αγόρια, με συνέπεια η Μαριάνθη πρώτα και η Λενίτσα αργότερα να φύγουν από το σπίτι μας και να πάνε σε συγγενείς μας. Παρ' όλα αυτά, η αμοιβαία αγάπη μεταξύ των κοριτσιών και αγοριών ήταν πάντα έντονα αδελφική.

Στο Σμόκοβο το 2006. Δίπλα στον αποστακτήρα τσίπουρου, με τον παιδικό μου φίλο Γιώργο Βασιά (αριστερά) και τον επίσης συγχωριανό και φίλο μου πολιτικό μηχανικό Θωμά Καραντάνα.

Ένας δεύτερος λόγος της αντίθεσης μεταξύ των γονιών μου ήταν ότι είχαν διαφορετικούς χαρακτήρες. Ο πατέρας μου διακρινόταν για τον ορθολογισμό του και η μητέρα μου για την ισχυρή βούληση και την ευαισθησία της. Παρά τις αντιθέσεις τους ήταν πολύ καλοί άνθρωποι και εξαιρετικοί γονείς. Γι' αυτό οι καυγάδες τους δεν είχαν σοβαρές μακροπρόθεσμες αρνητικές επιδράσεις στα πέντε αγόρια τους. Μάλιστα, οι αντίθετες αυτές κληρονομικές ιδιότητες των γονιών μου επέδρασαν θετικά μακροπρόθεσμα στη δική μου εξέλιξη. Κληρονόμησα τον ορθολογισμό από τον πατέρα μου και την ισχυρή βούληση από τη μητέρα μου, στοιχεία που αποτελούν απαραίτητες αρετές των επιστημόνων. Όμως ήταν η κοινωνική ευαισθησία της μητέρας μου που μου δίδαξε ότι ο ορθολογισμός δεν αρκεί για τη βελτίωση της ζωής μας, αλλά είναι απαραίτητο και το συναίσθημα, σκέψη που διεύρυνα αργότερα όταν κατάλαβα ότι μόνη της η επιστήμη δεν είναι επαρκής για την ευτυχία του ανθρώπου, αλλά απαιτείται η καλλιέργεια και άλλων μορφών κοινωνικής συνείδησης όπως είναι η τέχνη, ο αθλητισμός κ.λπ.

Το σημαντικότερο κοινωνικό γεγονός για τους Έλληνες αυτή την περίοδο ήταν ο πόλεμος της χώρας μας με τη φασιστική Ιταλία, ο οποίος είχε ως συνέπεια το αλβανικό έπος, και μετά με τη ναζιστική Γερμανία που κατέληξε στη σκλαβιά της πατρίδας μας. Σκοτώθηκαν στο μέτωπο τρεις Σμοκοβίτες (Γιώργος Καλότυχος, Θεμιστοκλής Καρκατσιούγκας, Μιχάλης Μαρκαντώνης). Κάθε φορά που αργούσε να έρθει γράμμα από κάποιο στρατιώτη από το μέτωπο περιμέναμε μετά την επίσημη επιβεβαίωση του θανάτου του από το Γενικό Επιτελείο Στρατού.

Κατοχή και Εθνική Αντίσταση (1941-1944)

Κατά το χρόνο αυτό συνέβησαν συγκλονιστικά γεγονότα στην πατρίδα μας, τα οποία είχαν αντίστοιχες επιπτώσεις και στο χωριό μου. Αυτά ήταν η τριπλή κατοχή (γερμανική, ιταλική, βουλγάρικη), η εθνική αντίσταση, η φοβερή πείνα και η αρχή του εμφυλίου πολέμου.

Κατά τη διάρκεια της κατοχής ήταν μόνιμα αντάρτες του ΕΛΑΣ στο χωριό μας και όχι Γερμανοί ή Ιταλοί. Οι Ιταλοί ήρθαν δύο φορές στο χωριό αλλά δεν πείραξαν ανθρώπους. Ο φόβος και ο τρόμος μας ήταν οι Γερμανοί. Κάθε τόσο οι κάτοικοι εγκαταλείπαμε τα σπίτια μας και πηγαίναμε

στο δάσος, όταν είχαμε κάποια είδηση για τον ερχομό τους. Πολλοί Σμοκοβίτες είχαν κάνει παράγκες στο δάσος, όπου έκρυβαν τα σημαντικότερα από τα πράγματά τους, μεταξύ των οποίων ήταν και ο πατέρας μου που έκρυψε τα πράγματα από το μαγαζί μας.

Στις 2 Φεβρουαρίου 1943 είχαμε φύγει πολλοί κάτοικοι του χωριού και πήγαμε σε ένα ύψωμα, στη Ζαγκαρόλακα (κάτω από τον Αϊ-Λιά), απ' όπου φαίνονταν τα Λουτρά και ο δρόμος που οδηγούσε στην Καρδίτσα, όπου είχαν το ορμητήριό τους οι Γερμανοί. Είδαμε να κατεβαίνουν από τα αυτοκίνητά τους Γερμανοί στρατιώτες και να σκορπούν μέσα στο δάσος κατευθυνόμενοι προς εμάς. Κατατρομάξαμε, αλλά είχαμε την ελπίδα ότι θα τους χτυπήσουν οι αντάρτες όταν θα μας πλησίαζαν. Πράγματι, μετά από κάμποση ώρα είδαμε τους Γερμανούς να οπισθοχωρούν, να μπαίνουν στα αυτοκίνητά τους και να φεύγουν για την Καρδίτσα. Γλυτώσαμε, αλλά προσωρινά.

Μετά από κάμποσο καιρό, στις 29 Νοεμβρίου 1943, τα χαράματα μιας συννεφιασμένης μέρας, οι Γερμανοί μπήκαν στο χωριό και μας έπιασαν κυριολεκτικά στον ύπνο, κατοίκους και αντάρτες. Πρόλαβαν και έφυγαν την τελευταία στιγμή από το χωριό οι αντάρτες και αρκετοί άνδρες μεταξύ των οποίων ήταν και ο πατέρας μου. Ο θείος ο Θανάσης, ο αδελφός του πατέρα μου, που έμεινε με τη γυναίκα του Φωτεινή στο ίδιο με μας σπίτι σε διπλανό δωμάτιο, δεν έφυγε. Οι Γερμανοί σκότωσαν έξι άτομα (Γεώργιος Α. Βαρσαμής, Αμαλία Δ. Κωστή, Σοφία Δ. Λέρα, Μαριγούλα Α. Τόλη, Στυλιανός Α. Τσίρκας, Βασιλική Γ. Χαρόβα), έκαψαν αρκετά σπίτια, πήραν δώδεκα ομήρους και αφού παρέμειναν μία περίπου ώρα, έφυγαν για την Καρδίτσα.

Στο δικό μας σπίτι ήρθαν δύο, ένας Γερμανός λοχίας ξανθός, μετρίου αναστήματος, ο οποίος κρατούσε ένα πιστόλι, και ένας Αυστριακός στρατιώτης, ψηλός, ο οποίος κρατούσε ένα οπλοπολυβόλο το οποίο τοποθέτησε στο παράθυρο του διαδρόμου του πρώτου ορόφου ώστε να στοχεύει προς το δρόμο. Ο λοχίας πήγε αριστερά και μπήκε στο δωμάτιο του θείου μου Θανάση με τον οποίο άρχισαν να μιλούν αγγλικά (ο θείος μου είχε μείνει στην Αμερική και ήξερε αγγλικά). Ζήτησε ο λοχίας να ανοίξει η θεία μου Φωτεινή ένα μπαούλο όπου είχε τα χρυσαφικά της (ήταν από πλούσια οικογένεια των Τρικάλων). Τα πήρε όλα ο Γερμανός και της έδωσε μόνο στο χέρι ένα χρυσό ρολόι. Αυτό είχε προφανώς ως συνέπεια να μη συλλάβει το θείο μου. Ο Αυστριακός στρατιώτης πήγε δεξιά στο δικό μας δωμάτιο, όπου ο αδελφός μου ο Λάμπρος ήταν ξαπλωμένος στο κρεβάτι με πυρετό γιατί έπασχε από ελονοσία. Ο στρατιώτης έδωσε στη μητέρα μου χάπια αντιπρίνης για το Λάμπρο και έφυγε χωρίς να ρωτήσει πού είναι ο πατέρας. Η ανθρωπιά του Αυστριακού και τα χρυσαφικά της θείας μου έσωσαν τις δύο οικογένειές μας. Ο θείος μου ο Θανάσης έγραψε αργότερα ένα ποίημα όπου περιγράφει το θλιβερό αυτό γεγονός που συνέβη στο χωριό μας (Μιά συννεφιασμένη μέρα, μία βροχερή βραδυά, νύχτα νύχτα το χωριό μας το κυκλώσαν τα σκυλιά...).

Η Εθνική Αντίσταση ήταν κατά κύριο λόγο αποτέλεσμα της δράσης του ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) και ιδιαίτερα του στρατιωτικού του σκέλους, του ΕΛΑΣ. Η Εθνική Αντίσταση συσπείρωσε σε μεγάλο βαθμό τους Σμοκοβίτες και, επειδή είχε όχι μόνο εθνικοαπελευθερωτικό σκοπό αλλά και κοινωνικό στόχο, αφύπνησε συνειδήσεις και εμπλούτισε τα κοινωνικά τους ενδιαφέροντα. Οι περισσότεροι από τους νέους άρχισαν να αποκτούν αριστερές αντιλήψεις και να τους απασχολεί έντονα η πολιτική.

Γενικότερα το πνευματικό επίπεδο των Σμοκοβιτών ανέβηκε σημαντικά κατά την περίοδο της Εθνικής Αντίστασης. Αυτό οφείλεται και στο ότι πολλοί σημαντικοί άνθρωποι ήρθαν τότε στο χωριό και μας μιλούσαν για διάφορα κοινωνικά θέματα (ο καθηγητής Αλέξανδρος Σβώλος κ.ά.). Μεταξύ αυτών ήρθε και έμεινε στο Σμόκοβο επί μία εβδομάδα ένας σπουδαίος άνθρωπος. Φορούσε σχισμένα ρούχα (σκόπιμα για να δείξει ταπεινοφροσύνη) και μας μιλούσε κάθε μέρα στον ίσκιο ενός μεγάλου πουρναριού που ήταν τότε στην άκρη της πλατείας του χωριού. Μαζευόταν σχεδόν όλο το χωριό και τον ακούγαμε με ανοιχτό το στόμα. Μίλαγε με ευχέρεια και κατανοητά. Πολλές φορές απήγγειλε συγκλονιστικά ποιήματα. Τον θαύμαζε όλο το χωριό και στενοχωρηθήκαμε πολύ όταν έφυγε. Τότε δεν έδωσα σημασία στο όνομα αυτού του ανθρώπου. Αργότερα έμαθα από τον ξάδελφό μου Γιάννη Παπαζάχο ότι εκείνος ο σπουδαίος άνθρωπος ήταν ο μεγάλος ποιητής Άγγελος Σικελιανός.

Κατά τη διάρκεια της Εθνικής Αντίστασης έμαθα 100 περίπου επαναστατικά τραγούδια, ορισμένα από τα οποία τα θυμάμαι ακόμα.

Είναι γνωστό ότι η πείνα του 1941 αποδεκάτισε πολλές χιλιάδες Ελλήνων. Στο χωριό μου επίσης το πρόβλημα της επιβίωσης των κατοίκων επιδεινώθηκε έντονα κατά τους πρώτους μήνες της κατοχής. Τότε όλοι οι Σμοκοβίτες πεινάσαμε πολύ. Φάγαμε μέχρι βραστό ρόβι (καρπός με βαριά μυρωδιά που τάζαν τα γελάδια όταν δεν υπήρχε καλύτερη ζωοτροφή). Το πρωί η μητέρα μας έδινε μια λεπτή φέτα ψωμί (συνήθως μπομποτά) και λίγο γάλα. Προφανώς δεν χορταίναμε. Γι' αυτό ο μικρότερος αδελφός μας ο Χαράλαμπος έκλαιγε κάθε μέρα. Μια κυρία από την Αθήνα (η Βιολέτα), που ήταν συγγενής και φιλοξενούμενη ενός γείτονά μας (του Γιώργου Τσάπαλου), άκουγε τα κλάματα και ρώτησε τη μητέρα μου: «Κυρία Ευανθία ο Χαράλαμπος κλαίει γιατί τον πιέζετε να φάει το φαγητό του;». Η έκπληξή μας ήταν μεγάλη, αφού για πρώτη φορά ακούγαμε ότι υπήρχαν παιδιά που πιεζόταν να φάνε το φαγητό τους και μάλιστα αρνούνταν να φάνε κλαίγοντας.

Μια άλλη φορά, στην κατοχή, βοσκούσαμε τα ζώα μας στον Αϊ-Λιά με το Νάσιο Κατσαρό και άλλα παιδιά. Όταν ήρθε το μεσημέρι, αυτοί έβγαλαν το λίγο ψωμί (μπομποτά) και τυρί που είχαν μαζί τους να φάνε, ενώ εγώ περίμενα το Χαράλαμπο να μου φέρει πίτα από το χωριό την οποία έκανε η μητέρα μου. Τότε οι φίλοι μου χώρισαν όλα τα ψωμιά και τυριά σε τόσα ίσα μερίδια όσοι ήμασταν οι παρόντες και έτσι φάγαμε όλοι. Εγώ τους είπα ότι όταν θα έφερνε ο Χαράλαμπος την πίτα θα την μοίραζα με τον ίδιο τρόπο. Ο αδελφός μου φάνηκε σε λίγο, αλλά στο δρόμο πείναγε και έτρωγε γύρω γύρω το τριγωνικό κομμάτι της πίτας και το έκανε στρογγυλό και πολύ μικρότερο. Τότε αρχίσαμε να κλαίμε από ντροπή τόσο ο Χαράλαμπος όσο και εγώ και υποσχθήκαμε την άλλη μέρα να εκπληρώναμε την υποχρέωσή μας!

Όσο πέρναγαν οι μήνες, τόσο η κατάσταση γινόταν τραγικότερη και ζούσαμε μόνο με την αναμονή του θερισμού του σιταριού τον Ιούνιο. Όμως, το Μάιο δεν υπήρχε δράμι αλεύρι στο σπίτι μας. Τα χόρτα και τα φρούτα που μάζευε η μητέρα μας και η αδελφή μας η Λενίτσα μόλις μας κράταγαν στη ζωή γιατί είχαμε αδυνατίσει πολύ. Ο πατέρας μας έβαζε στα βραστά χόρτα λίγο ξυνοτύρι από ένα δερμάτι (δερμάτινο δοχείο). Όταν τελείωσε το ξυνοτύρι, ο πατέρας μου έβαζε νερό στο δερμάτι και αφού το κούναγε το άδειαζε στα χόρτα ώστε να δημιουργείται η εντύπωση σε μας ότι το ξυνοτύρι εξακολουθεί να τα κάνει νοστιμότερα. Κάποτε, όμως, ο Λάμπρος αντελήφθη το κόλπο του πατέρα μου και του είπε: «Πατέρα, περάσαμε περισσότερο με το δερμάτι παρά με το ξυνοτύρι που περιείχε».

Βρέθηκε έτσι η οικογένειά μας σε εξαιρετικά κρίσιμη κατάσταση. Η μόνη μας ελπίδα ήταν η προνοητικότητα του πατέρα μου. Ένα μεσημέρι καθίσαμε στο μπαλκόνι του σπιτιού μας με τη μητέρα μας και βλέπαμε επί αρκετή ώρα προς το δρόμο απ' όπου θα ερχόταν ο πατέρας, γιατί ελπίζαμε ότι κάτι θα έχει σκεφθεί για να μας σώσει από την πείνα. Πράγματι, όταν εμφανίστηκε ο πατέρας στην άκρη του δρόμου, είδαμε να έχει στον ώμο του ένα μικρό τσουβάλι, το οποίο, όπως διαπιστώσαμε μετά, είχε μέσα αλεύρι που το φύλαξε στο μαγαζί για τέτοια δύσκολη στιγμή. Η μέριμνα αυτή υπήρξε σωτήρια για την οικογένειά μας αλλά και για ορισμένους γείτονες στους οποίους η μητέρα μου έδωσε μέρος του αλευριού. Η σκηνή αυτή με τον πατέρα και το τσουβαλάκι στο ώμο είναι μια από τις εικόνες που συχνά έρχεται από τότε στη μνήμη μου.

Το 1944 οι Γερμανοί έφυγαν από την Ελλάδα και η χώρα απελευθερώθηκε. Όμως, το Δεκέμβριο του 1944 οι Άγγλοι επιτέθηκαν εναντίον του εφεδρικού ΕΛΑΣ στην Αθήνα και μετά άρχισε ο εμφύλιος πόλεμος. Για την Ελλάδα ο εμφύλιος ήταν ότι το χειρότερο, αφού σκοτώθηκαν σ' αυτόν δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι, κυρίως αριστεροί, δίχασε τους Έλληνες και καθυστέρησε οικονομικά και πολιτιστικά τη χώρα. Ως παράδειγμα της σφαγής που έγινε στον εμφύλιο, αναφέρω ότι 42 άνθρωποι σκοτώθηκαν στο χωριό μου, από τους οποίους οι επτά ήταν γείτονές μου (Φωτεινή Σάρα, Ηλίας Κατσαρός, Φωκίων Τρίγκας, Περσεφόνη Τρίγκα, Ηλίας Τρίγκας, Θανάσης Τυμπλαλέξης, Ζωή Τυμπλαλέξη).

Το 1943 τραυματίστηκα για τρίτη φορά. Αυτό συνέβη κατά τη διάρκεια ενός «πειράματος» που προσπαθούσα να κάνω με το φίλο μου Ηλία Δ. Λέρτα. Ανοίγαμε μια μικρή γούβα στο έδαφος κοντά στο σπίτι μου και ρίχναμε μέσα ασετυλίνη και νερό. Από πάνω βάζαμε ανάποδα ένα κυλινδρικό κονσερβοκούτι του οποίου η ανοικτή πλευρά ήταν από κάτω. Στην από πάνω κλειστή

πλευρά ανοίγαμε μία μικρή τρύπα απ' όπου έβγαινε αέριο. Ανάβαμε με ένα σπύρτο το εξερχόμενο αέριο, με συνέπεια να διαστέλλεται το αέριο απότομα μέσα στη γούβα και το κονσερβοκούτι να εκτοξεύεται σε μεγάλο ύψος. Όμως, κατά το τελευταίο τέτοιο πείραμα το κονσερβοκούτι, κατά την εκτόξευσή του με χτύπησε στο μέτωπο, όπου άνοιξε βαθιά και ευρεία οριζόντια ρωγμή και, αφού ανακλάστηκε στο κεφάλι μου, χτύπησε τον Ηλία και του έκοψε το πάνω χείλι.

Συνέχισα το Δημοτικό Σχολείο με ένα καταπληκτικό δάσκαλο, τον Αχιλλέα Ιωαννίδη. Αυτός, όχι μόνο μας έμαθε γράμματα, αλλά αναμόρφωσε το χωριό. Φύτεψε νέες μηλιές που έκαναν μεγάλα μήλα, δίδαξε τους κατοίκους πώς να θεραπεύουν τα ζώα τους και τους έμαθε να παίζουν αλλά και να κατασκευάζουν μουσικά όργανα. Οι ιδέες του και η δράση του επηρέασαν έντονα τη σκέψη μου και τις μετέπειτα πράξεις μου.

Στη Φουρνά Ευρυτανίας στο γυμνάσιο (1946-1947)

Τελείωσα το δημοτικό σχολείο στο Σμόκοβο το 1945 με άριστα (10). Μέχρι τις 12 Φεβρουαρίου 1946 δεν πήγαινα στο σχολείο, αλλά βοηθούσα τον πατέρα μου στο μαγαζί και βοσκούσα τα κατσίκια και τα γουρούνια μας. Δεν ήμουν όμως πολύ καλός βοσκός. Άφηνα τη γουρούνα μου να πηγαίνει στους κήπους, γιατί μου άρεσε να παίζω και να διαβάζω. Αυτό ανάγκασε τον αγροφύλακα Δημήτρη Λέρα (φίλος της οικογένειάς μας και πατέρας πολλών παιδιών με τα οποία διατηρώ στενές φιλικές σχέσεις) να πει στη μητέρα μου ότι «ο Βασίλης είναι ακατάλληλος για τη γουρούνα». Εννοούσε, ίσως, ο Μπαρμπαμήτρος ότι είμαι κατάλληλος για «τα γράμματα».

Βρισκόμουν όλο αυτό το διάστημα σε μεγάλη στενοχώρια γιατί δεν πήγαινα σχολείο. Έβλεπα προς το απέναντι βουνό, δηλαδή προς το νότο όπου βρισκόταν η Αθήνα, και σκεπτόμουν ότι εκεί τα παιδιά της ηλικίας μου μαθαίνουν γράμματα και εγώ χάνω τον καιρό μου. Οι γονείς μου συμερίζονταν τη στενοχώρια μου, ιδιαίτερα η μητέρα μου, αλλά τα οικονομικά τους δεν επέτρεπαν να με στείλουν στο γυμνάσιο στην Καρδίτσα. Είχαμε όμως την αμυδρή ελπίδα ότι θα μπορούσα να πάω αργότερα σε γυμνάσιο της Αθήνας, γιατί εκεί βρισκόταν ήδη η αδελφή μου η Μαριάνθη, η οποία ήταν δυναμική και ενδιαφερόταν έντονα για τη μόρφωσή μας. Βρισκόταν επίσης εκεί τα αδέρφια μου ο Γιάννης και ο Νίκος και αργότερα πήγε και ο Λάμπρος, οι οποίοι φοιτούσαν σε νυχτερινά γυμνάσια επειδή τη μέρα εργάζονταν. Συνέβη όμως το αναπάντεχο και η τύχη ήρθε με το μέρος μου.

Στις 10 Φεβρουαρίου 1946 πολλά παιδιά του χωριού παίζαμε κάτω από μία καρυδιά κοντά στο σπίτι μου (η καρυδιά του Ξανθούλη που ξεράθηκε το 2007) και πέρασε από το δρόμο που βρισκόταν λίγο πιο κάτω ο Γιάννης Βασιός καθάλα στο μουλάρι του και μας είπε ότι ιδρύθηκε ημιγυμνάσιο (δύο τάξεις) στη Φουρνά Ευρυτανίας και ότι άρχισε ήδη τις εισαγωγικές εξετάσεις. Από όλα τα παιδιά μόνο εγώ έλαβα την πληροφορία σοβαρά υπόψη μου, επειδή είχα συγγενείς στη Φουρνά για να μείνω και επειδή αγαπούσα τα γράμματα. Πήγα αμέσως στους γονείς μου και τους ανέφερα την ίδρυση του ημιγυμνασίου στη Φουρνά. Η μητέρα μου ενθουσιάστηκε, αλλά ο πατέρας μου φάνηκε διστακτικός γιατί έλαβε υπόψη του όλες τις δυσκολίες, η μεγαλύτερη από τις οποίες ήταν το γεγονός ότι στη ράχη Ζαχαράκη, που βρίσκεται στο δρόμο προς τη Φουρνά (κοντά στο χωριό Ρεντίνα) το παγωμένο χιόνι είχε ύψος πάνω από δύο μέτρα και το πέρασμα ήταν σχεδόν αδύνατο. Όμως, η θέληση της μητέρας μου έκαμψε τον ορθολογισμό του πατέρα μου. Τον έπεισε ότι έπρεπε να το τολμήσουμε «για το καλό του παιδιού». Έτσι, ο πατέρας μου πήγε και βρήκε τον Ηλία Καραγιώργο, ψηλό και γερό άνδρα από τη Φουρνά που έμενε στο Σμόκοβο και ήξερε το μέρος, να με πάει την άλλη μέρα στη Φουρνά. Δυστυχώς, ο Καραγιώργος δίστασε και δεν ήρθε το πρωί να με πάει στη Φουρνά. Τότε, η μητέρα μου είπε: «Σήκω φεύγουμε».

Ο κανονικός χρόνος από το Σμόκοβο στη Φουρνά περπατώντας είναι 6 ώρες. Εγώ και η μητέρα μου κάναμε 15 ώρες και κινδυνεύσαμε. Ιδιαίτερα κινδύνευσε η μητέρα μου, γιατί βούλιαζε μέσα στο παγωμένο χιόνι και είχαν καταματώσει τα πόδια της, ενώ εγώ ήμουν ελαφρός και με βάσταγε στην επιφάνεια το παγωμένο χιόνι. Ήταν μια από τις δυσκολότερες μέρες της ζωής μου, ίσως η δυσκολότερη. Ο φόβος μας ήταν κυρίως να μη μας πιάσει η νύχτα μέσα στο χιόνισμένο δάσος των

ελάτων, οπότε θα χάναμε τελείως τον ορθό προσανατολισμό, γιατί το τότε μονοπάτι που προσπαθούσαμε να ακολουθήσουμε δεν θα φαινόταν και θα ήταν δύσκολο να γλυτώσουμε. Ευτυχώς, όμως, όταν άρχισε να νυχτώνει φάνηκαν αμυδρά τα φώτα (από τα καντήλια) της Φουρνάς που μας έδειχναν τη σωστή κατεύθυνση.

Φθάσαμε αργά τη νύχτα και πήγαμε στο σπίτι δύο ανύπαντρων γυναικών, της Μαρίας και της Κωνσταντίας, που ήταν πρώτες ξαδέλφες της μητέρας μου και έμεναν με τη γριά μάνα τους (τη γιαγιά Σπύρενα) στο κάτω μέρος του χωριού (στη Μητσιάρα). Αυτές με φιλοξένησαν σ' όλη τη διάρκεια της παραμονής μου στη Φουρνά, με είχαν σαν παιδί τους, με ενθάρρυναν και με θαύμαζαν επειδή ήμουν καλός μαθητής. Ήταν τόσο καλές που ποτέ δεν μου έδωσαν την ευκαιρία να ανταποδώσω τη βοήθειά τους ούτε όταν αργότερα παντρεύτηκαν. Η μητέρα μου γύρισε μετά από δύο μέρες στο Σμόκοβο μαζί με τη συνοδεία μιας Φουρνιώτισσας που την πήραν νύφη στο χωριό Θραψίμι, το οποίο είναι κοντά στο Σμόκοβο.

Την επόμενη μέρα της άφιξής μου στη Φουρνά πήγα στο σχολείο και έδωσα μόνος μου εισαγωγικές εξετάσεις στην έκθεση με θέμα: «Πώς πέρασα την προηγούμενη μέρα». Τι τύχη! Δεν μπορούσε να υπάρξει για μένα προσφορότερο θέμα, αφού εξακολουθούσα να διακατέχομαι από έντονα συναισθήματα για τα συμβάντα σε εμένα και τη μητέρα μου. Πέρασα στην έκθεση και την άλλη μέρα πέρασα και στην αριθμητική, που ήταν για μένα εύκολη. Έγινα έτσι γυμνασιόπαιδο.

Στη Συκεώνα Καρδίτσας το 1990. Τέσσερις συγγενείς, φίλοι και συμμαθητές στο γυμνάσιο Φουρνάς Ευρυτανίας (1946-1947). Από αριστερά: Μήτσος Παππάς, Σεραφείμ Τσιάντης, Βασίλης Παπαζάχος, Κωνσταντία Χολέβα (Τσιάντη).

Στο γυμνάσιο δε διακρίθηκα αμέσως. Αυτό έγινε με το πρώτο πρόχειρο διαγώνισμα στην αριθμητική, όπου ο καθηγητής των μαθηματικών (Πετρόπουλος) μας έβαλε τρία κανονικά προβλήματα και ένα τέταρτο δύσκολο. Όποιος έλυνε τα τρία κανονικά προβλήματα έπαιρνε 18 και μόνο όποιος έλυνε το δύσκολο και δύο από τα κανονικά έπαιρνε 20. Εγώ έλυσα και το δύσκολο πρόβλημα και πήρα 20. Συνέχισα στο γυμνάσιο με τον αέρα του καλού μαθητή, γιατί είχα καλή επίδοση στα μαθήματα των θετικών επιστημών, καθώς επίσης στη γραμματική και αργότερα στο συντακτικό (είχαμε φιλόλογο καθηγητή το Μελεμέτη).

Μια φορά στη Φουρνά μάς έβαλε ο καθηγητής ένα δύσκολο πρόβλημα αριθμητικής να το πάμε την άλλη μέρα λυμένο. Εγώ μαζί με τους τρεις συμμαθητές μου από το Αΐδονοχώρι (Η. Αντωνόπουλος, Γ. Κωστής, Φ. Εγγλέζος) προσπαθήσαμε να λύσουμε το πρόβλημα όλο το απόγευμα μέχρι αργά το βράδυ στο σπίτι όπου μένανε (κάτω από την πλατεία), αλλά χωρίς

αποτέλεσμα. Έφυγα και συμφωνήσαμε για μια ακόμα προσπάθεια το πρωί. Επέστρεψα όμως γρηγορότερα και όταν χτύπησα την πόρτα τους αυτοί φώναζαν από μέσα: «το έλυσε το πρόβλημα ο Βασίλης». Πράγματι, είχα πάει στο σπίτι όπου έμενα, ξάπλωσα και προτού κοιμηθώ σκέφθηκα τη λύση του προβλήματος.

Στα μαθηματικά ήμουν πολύ καλός, όχι όμως «μαθηματική ιδιοφυΐα» όπως ήταν ορισμένοι μαθητές που συνάντησα αργότερα στην Αθήνα. Γι' αυτό έπρεπε να εστιάσω τα ενδιαφέροντά μου σε γνωστικό αντικείμενο που απαιτεί θετική σκέψη, αλλά δεν είναι καθαρά μαθηματικά. Αυτό ήταν οι φυσικές επιστήμες, αλλά μέχρι τότε δεν το είχα αντιληφθεί. Το συνειδητοποίησα όμως λίγο αργότερα με τη βοήθεια του μαθηματικού μας Πετρόπουλου, ο οποίος μας δίδασκε και μαθήματα φυσικών επιστημών (Στοιχεία Φυσικής, Ανθρωπολογία κ.ά.). Μας έβαλε σε πρόχειρο διαγώνισμα ένα και μοναδικό θέμα: να περιγράψουμε την ανατομία και τη φυσιολογία του ανθρώπινου οργανισμού. Εντυπωσιάστηκε από το γραπτό μου. Γνώριζα τότε τον ανθρώπινο οργανισμό με μεγάλη λεπτομέρεια και ασφαλώς πολύ καλύτερα από ό,τι τον γνωρίζω σήμερα. Μου έβαλε έτσι την ιδέα ο καθηγητής μου ότι έπρεπε να γίνω γιατρός, η οποία όμως δεν υλοποιήθηκε γιατί, παρότι όταν τελείωσα το γυμνάσιο δεν ήταν τότε πολύ δύσκολο να μπεις στην Ιατρική, με εντυπωσίασαν οι ανακαλύψεις στη Φυσική και γι' αυτό οι βασικές μου σπουδές έγιναν σ' αυτή την επιστήμη. Τελείωσα με καλό βαθμό την πρώτη τάξη του γυμνασίου και το καλοκαίρι του 1946 επέστρεψα στο χωριό μου. Έντεκα από τους συμμαθητές μου δεν προβιβάστηκαν και σταμάτησαν το γυμνάσιο.

Το Σεπτέμβριο του 1946 έπρεπε να επιστρέψω στο σχολείο στη Φουρνά, αλλά ο πατέρας είχε τις αντιρρήσεις του και την ελπίδα ότι θα πάω αργότερα στην Αθήνα. Για να κάμψει την επιμονή μου να πάω στη Φουρνά μας έστειλε με το μικρότερο αδελφό μου το Χαράλαμπο στη Ρεντίνα, η οποία βρίσκεται μεταξύ Σμοκόβου και Φουρνάς, για να ράψω ένα κοστούμι από ντρίλι στον ξάδελφό του ράφτη Κώστα Χαρατσάρη. Πήγα βέβαια στο Χαρατσάρη, αλλά από εκεί έφυγα για τη Φουρνά, όπου γράφτηκα στη δεύτερη τάξη του γυμνασίου. Ο Χαράλαμπος με συνόδευε μέχρι τη Φουρνά. Όταν νύχτωσε, γύρισε μόνος του στο Σμόκοβο μέσα από το δάσος, 12 χρονών παιδί, αφού δεν ακολούθησε το δρόμο, επειδή φοβόταν τα τσοπανόσκυλα που συνόδευαν τα πολλά κοπάδια των Σαρακατσάνων που ήταν τότε εκεί.

Μετά από λίγες μέρες οι γονείς μου ήρθαν στη Φουρνά μαζί με το Χαράλαμπο και μου έφεραν τρόφιμα. Ο αδελφός μου ο Χαράλαμπος έμεινε μαζί μου στις θείες μου στη Φουρνά και τελείωσε εκεί την τελευταία τάξη του δημοτικού σχολείου, όταν εγώ πήγαινα στη δεύτερη τάξη του γυμνασίου. Στο ίδιο σπίτι έμεινε και ο ξάδελφός μου Πέτρος Πολύζος από το σόι της μητέρας μου που καταγόταν από το χωριό Αραχωβίτσα (Πετράλωνα), όπου είχε παντρευθεί η Φουρνιώτισσα μάνα του. Ο Πέτρος πήγαινε επίσης στο γυμνάσιο, αλλά σε μια τάξη μικρότερη από μένα.

Εμείς με τις θείες μου και τη γιαγιά μέναμε στο πρώτο πάτωμα του σπιτιού, ενώ στο ισόγειο έμενε ο θείος μου Θανάσης Παππάς, αδελφός της Βασιλικής και της Κωνσταντίας. Με το γιο του Μήτσο πηγαίναμε μαζί στο σχολείο, ήμασταν και είμαστε φίλοι. Εξακολούθησε μέχρι πρόσφατα να λειτουργεί το μοναδικό φούρνο στη Φουρνά, τον οποίο λειτουργούσε και ο πατέρας του.

*Στην Καστανιά Αγράφων το 1991. Τιμητική διάκριση από τους Αγραφιώτες.
Δεξιά (εμπρός) ο Πρόεδρος της Ένωσης Αγραφιώτικων Χωριών Βασίλης Τσαντήλας.*

Στη Φουρνά γνώρισα αξιόλογους ανθρώπους. Κατά την παραμονή μου εκεί άρχισε να δημιουργείται το δεύτερο αντάρτικο (ο Δημοκρατικός Στρατός), δηλαδή άρχισε ο εμφύλιος πόλεμος. Κατά το χρόνο αυτό ζούσε στη Φουρνά και ο Γιώργος Τσάπαλος (ιστορικής σμοκοβίτικης οικογένειας) με τη γυναίκα του την Αριάδνη (της ιστορικής φουρνιώτικης οικογένειας Μπουρδάρα) και τα τέσσερα κορίτσια τους. Με φιλοξενούσαν πολλές φορές στο πλούσιο σπίτι τους. Αυτός ρωτούσε τους καθηγητές μου για την επίδοσή μου στο σχολείο, ήταν υπερήφανος για μένα και ενημέρωνε σχετικώς τον πατέρα μου.

Στη δεύτερη τάξη στο γυμνάσιο της Φουρνάς είχαμε ένα μόνο καθηγητή, τον Ι. Μπουρούτη από την Άνδρο, ο οποίος ήταν φυσικός αλλά μας έκανε όλα τα μαθήματα. Τα πήγαινα πολύ καλά μαζί του. Το Πάσχα επέστρεψα στο Σμόκοβο να γιορτάσω με τους γονείς μου. Ο εμφύλιος πόλεμος μαινόταν, τη Φουρνά κατείχε τότε ο Εθνικός Στρατός και το Σμόκοβο ο Δημοκρατικός Στρατός (οι αντάρτες).

Στο Σμόκοβο που πήγα μου συνέβη ένα ατύχημα. Ενώ ήμουν μέσα στην αυλή του σπιτιού μας πήρα το σκυλί μας τον Νταβέλη και άνοιξα την αυλόπορτα. Απέξω ήταν ένα τεράστιο μαύρο σκυλί και εγώ κινήθηκα με το σκύλο μου εναντίον του. Αυτό όμως δεν έφυγε γιατί ήταν λυσσασμένο και όρμησε να με δαγκώσει στο κεφάλι. Σήκωσα όμως το χέρι μου και με άρπαξε στον καρπό ενώ συγχρόνως ο Νταβέλης επιτέθηκε στο λυσσασμένο σκυλί από πίσω και έτσι με απελευθέρωσε. Όμως, η αυλόπορτα είχε κλείσει και δεν πρόλαβα να μπω πάλι στην αυλή αλλά ανέβηκα στον τοίχο του κήπου για να αποφύγω το σκυλί. Αυτό όμως μου όρμησε πάλι. Ευτυχώς και αυτή τη φορά με γλύτωσε ο Νταβέλης, ο οποίος άρπαξε το λυσσασμένο σκυλί από πίσω και με έσωσε.

Πήγα αμέσως στο διπλανό σπίτι του Ξανθούλη, που ήταν το ιατρείο των ανταρτών. Ο γιατρός διαπίστωσε ότι τα δόντια του λυσσασμένου σκύλου είχαν τρυπήσει το σακάκι και έξυσαν το δέρμα του χεριού μου. Έβαλε επάνω λίγο ιώδιο, μου είπε ότι δεν είναι βέβαιος αν μπήκε ή όχι το μικρόβιο στον οργανισμό μου και μου συνέστησε να πάω στα Τρίκαλα ή στην Αθήνα για να κάνω

αντιλυσσικές ενέσεις. Δεν έφυγα αμέσως, αλλά μόνο όταν μάθαμε ότι πέθαναν δύο ζώα (ένα μουλάρι και ένα γουρούνι) που είχε δαγκώσει το λυσσασμένο σκυλί στο χωριό.

Πήραμε άδεια με τον πατέρα μου από τον αρχηγό των ανταρτών και φύγαμε για την Αθήνα. Πήγαμε πρώτα στην Καρδίτσα (έξι ώρες με τα πόδια) και μετά με το τραίνο στο Βόλο, απ' όπου πήραμε το πλοίο «Κύκνος» για τη Χαλκίδα. Από εκεί ταξιδέψαμε στην Αθήνα με τραίνο. Στο Βόλο για πρώτη φορά είδα θάλασσα, μπήκα σε πλοίο και άκουσα ραδιόφωνο (σε ηλικία 17 ετών).

Οι φίλοι μου στο Σμόκοβο και στη Φουρνά

Η φιλία είναι μία απο τις σημαντικότερες ανθρώπινες σχέσεις γιατί συνάπτεται με ελεύθερη επιλογή. Γι' αυτό οι ιδιότητες των φίλων μας εκφράζουν σε κάποιο βαθμό και δικές μας ιδιότητες. «Πες μου τους φίλους σου να σου πω ποιος είσαι» λέει το γνωμικό. Η ειλικρινής φιλία εμπλουτίζει τη ζωή μας και την κάνει ευχάριστη.

Είχα στενούς φίλους κατά συνεχή μεγάλη χρονικά διάστημα, οι οποίοι με επηρέασαν έντονα. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις βραχύχρονης φιλίας με αξιόλογα πρόσωπα που επίσης με επηρέασαν και με συγκινούν ακόμα. Εδώ αναφέρομαι σε φίλους της γενιάς μου, γιατί είχα και έχω πολλούς φίλους μικρότερους σε ηλικία από μένα (μαθητές μου, ανίψια μου κ.λπ.).

Στο Σμόκοβο είχα μικρός φίλους συμμαθητές μου στο δημοτικό σχολείο και γείτονες με τους οποίους παίζαμε και βοσκούσαμε τα ζώα μας. Ζήσαμε μαζί τη σκληρή γερμανική κατοχή και όλες τις κακουχίες τής τότε δύσκολης ζωής μας, αλλά και το Αλβανικό Έπος και την Εθνική Αντίσταση. Θυμάμαι με συγκίνηση τη φιλία μου με τους: Θανάση Δ. Λέρτα, Θανάση Η. Κατσαρό, Κώστα Α. Καραντάνα, Τούλα Παπαζάχου (ξαδέλφη μου), Μαργαρίτα, Βούλα και Γιώργο Βασιά, τη Λενιώ και τον Κώστα Σάρρα, τον Φωκίωνα Τρίγκα (σκοτώθηκε στον εμφύλιο). Διατηρώ επαφή με όλους σχεδόν αυτούς τους παιδικούς μου φίλους και συζητάμε με συγκίνηση την παλιά μας ζωή.

Εμένα και τα τέσσερα αδέρφια μου, τα αγόρια, μας βάφτισε ο Ηλίας Ζαχαράκης, ένας ψηλός λεβέντης άνδρας, τον οποίο περιμέναμε στο τέλος κάθε χρονιάς να μας φέρει τα δώρα (φωτίκια). Τον αγαπούσαμε αυτόν και τη γυναίκα του, τη νουνά μας Γαρέφο. Μια χρονιά μου έφερε κόκκινα παπούτσια, τα οποία από τη χαρά μου δεν τα έβγαζα από τα πόδια μου. Ο γιος του Δημήτρης Ζαχαράκης πήγε στην Αθήνα και άνοιξε ταβέρνα (στην οδό Γλάδστωνος 4, κοντά στην Ομόνοια). Αυτή η ταβέρνα ήταν επί δεκαετίες το στέκι των Σμοκοβιτών. Εκεί συναντιόμασταν κάθε Σαββατοκύριακο, συζητούσαμε και εκεί ιδρύσαμε το «Σύλλογο των Απανταχού Σμοκοβιτών» ο οποίος ανέπτυξε έντονη πολιτιστική δραστηριότητα. Διατηρεί ακόμα ο Σύλλογος τη δραστηριότητά του και εκδίδει σχετική εφημερίδα. Με τον Δ. Ζαχαράκη, τη γυναίκα του Φλώρα και τα παιδιά τους Στέλιο, Ηλία και Γεωργία ήμουν στενά συνδεδεμένος όταν ζούσα στην Αθήνα και ο Στέλιος με στεφάνωσε. Διατηρώ μ' αυτόν και τη γυναίκα του Θούλη στενή φιλική σχέση.

Κατά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες μένουμε με την Κατερίνα κάθε καλοκαίρι στο Σμόκοβο και πηγαίνουμε συχνά την άνοιξη, το φθινόπωρο και το χειμώνα. Αναπτύξαμε έτσι οικογενειακές φιλίες με παλιούς και νέους γνωστούς και κάνουμε ευχάριστη παρέα, όπως είναι ο Θανάσης Δ. Λέρτας και η γυναίκα του Γαρυφαλλιά, ο Ηλίας Δ. Λέρτας και η γυναίκα του Λίλια, ο Τηλέμαχος Δ. Λέρτας και η γυναίκα του Ρούλα, ο Θανάσης Ι. Λέρας και η γυναίκα του Χαρίκλεια, ο Γιώργος Κ. Βασιάς και η γυναίκα του Μαίρη, οι αδελφές Βαρβάρα και Δήμητρα Κουτσού, ο Τάκης Τσιώνης και η γυναίκα του Μαρία, ο Τάκης Μανταλιάς και η γυναίκα του Γεωργίτσα, ο Θανάσης Τεφτίκης και η γυναίκα του Βασιλική, ο Νίκος Χατζούλης και η γυναίκα του Ελισάβετ, ο Ηλίας Κολοβός και η γυναίκα του Ευαγγελία, ο Σάκης Κομπογιάννης κ.ά. Ιδιαίτερα μας βοηθούν η Ρούλα Λέρτα, η οικογένειά της, ο Θανάσης Τεφτίκης, η Πάτρα Ευαγγέλου και η Ειρήνη Τεφτίκη.

Αναπτύξαμε επίσης φιλικές σχέσεις και με κατοίκους των γειτονικών χωριών όπως είναι: ο κουμπάρος μας Νίκος Κουκόσιας από το Λουτρό και η γυναίκα του Παναγιώτα, των οποίων το κορίτσι βάφτισε ο γιος μου ο Κώστας, από τον Κέδρο ο Γιάννης Σπυριδώνης (τοπογράφος), από την Ανάβρα ο Γιάννης Ραχμάνης και η γυναίκα του Ευαγγελία και ο Βαγγέλης Ζήσης από το Θραψίμι.

Το 1981 πήγα με την Κατερίνα στη Σουηδία, γιατί ήμουν μέλος της εξεταστικής επιτροπής ενός διδακτορικού στο Πανεπιστήμιο της Ουψάλα. Με την ευκαιρία αυτή επισκεφτήκαμε την πόλη Γκέτενμποργκ, όπου ζούσαν αρκετοί ως μετανάστες από το Σμόκοβο: ο Θανάσης Λέρας με τη γυναίκα του Χαρίκλεια, ο Ηλίας Κολοβός με τη γυναίκα του Ευαγγελία, ο Στέργιος Κολοβός, κ.ά. Ήταν όλοι ευγενικοί και φιλικοί μαζί μας. Εκεί η Χαρίκλεια και ο Θανάσης μάς ξενάγησαν σε ενδιαφέροντα μέρη της πόλης και σχηματίσαμε έτσι σαφέστερη γνώμη για τη ζωή στη Σουηδία. Μας έκαναν εξαιρετική εντύπωση οι γνώσεις της Χαρίκλειας για τη σουηδική κοινωνία.

Όταν πήγα στο γυμνάσιο στη Φουρνά, απέκτησα και εκεί φίλους, όπως είναι ο ξάδελφός μου ο Μήτσος Α. Παππάς, του οποίου το γιο (Στύρο) βαφτίσαμε και παντρέψαμε με την Κατερίνα αργότερα, ο Σεραφείμ Τσιάντης και η γυναίκα του Κωνσταντία, της οποίας την αδελφή Ελένη παντρεύτηκε ο αδελφός μου ο Γιάννης και ο Κώστας Χολέβας (Καθηγητής του Γεωπονικού Πανεπιστημίου), αδελφός επίσης της νύφης μου Ελένης.

Συνέπειες της παιδικής μου ζωής

Η παιδική μου ζωή συμπίπτει με το τέλος μιας μακρόχρονης εποχής που οι κοινωνικές συνθήκες στην Ελλάδα ήταν παρόμοιες αλλά και με την αρχή μιας νέας εποχής. Αυτή η συγκυρία που συνέβη σ' εμένα (και στους ανθρώπους της γενιάς μου), δηλαδή το να ζήσω σε τόσο διαφορετικούς κόσμους, όχι μόνο επειδή πήγα το 1947 στην Αθήνα, αλλά κυρίως επειδή περί το μέσον του 20ού αιώνα επήλθε η τεράστια αυτή κοινωνική αλλαγή, αποτέλεσε το σημαντικότερο γεγονός που επηρέασε έντονα τη ζωή μου.

Θεωρώ τον εαυτό μου ευτυχή, επειδή τα παιδικά μου χρόνια τα έζησα περίπου όπως οι προγονοί μας και οι συνθήκες ήταν τέτοιες που ευνόησαν την ψυχολογία μου και όξυναν την αντίληψή μου.

Στο Σμόκοβο τότε (όπως και σε άλλα παρόμοια χωριά της Ελλάδας) οι κάτοικοι είχαν όλοι το ίδιο περίπου εισόδημα, το οποίο ήταν μικρό αλλά εξασφαλισμένο από τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Δεν υπήρχε δηλαδή οικονομική εξαθλίωση (εκτός από την περίοδο της πείνας το 1941), αλλά ούτε βέβαια χλιδή. Αυτό είχε ως συνέπεια τον περιορισμό των αντιθέσεων (αρετή βέβαια που κατέστρεψε αργότερα ο εμφύλιος σπαραγμός).

Η φύση στο χωριό μου ήταν και είναι καταπληκτική, με ψηλά βουνά, χαράδρες, ποτάμια, δάση βελανιδιάς στα βουνά και θεόρατα πλατάνια στα ποτάμια. Πηγαίνω ακόμα περιπάτους στα μονοπάτια και στις λάκες όπου μικρός βοσκούσα τα κατσίκια μου και συγκινούμαι βαθύτατα όταν έρχονται στη μνήμη μου γεγονότα που με συνδέουν με κάθε τόπο του χωριού μου. Πηγαίνω επίσης στους κήπους και στα χωράφια μας όπου βοηθούσα τους γονείς μου στην καλλιέργεια της γης και επαναφέρω στη μνήμη τα σοφά τους λόγια και τις εκδηλώσεις αγάπης.

Περπατώ συχνά στο δημόσιο δρόμο που οδηγεί δυτικά προς τη Ρεντίνα και ανατολικά προς τα Λουτρά. Συμμετείχα στην κατασκευή αυτού του δρόμου ως βοηθός εργάτη, με αμοιβή μισή οκά φασόλια την εβδομάδα, όταν ήμουν παιδί 10-12 ετών.

Θαυμάζαμε τα μεγάλα κοπάδια από γίδια και πρόβατα που βοσκούσαν στην περιοχή του Σμοκόβου (τότε ήταν 30.000 γιδοπρόβατα και σήμερα είναι λιγότερα από 3.000) και θυμάμαι ακόμα τα ονόματα πολλών από τα δικά μας ζώα και το δεσμό που είχαμε μαζί τους. Πώς να ξεχάσω τη γίδα μας την Γκιάσα που με το πολύ γάλα της μας συντηρούσε και μας γλύτωσε από την πείνα στην κατοχή; Πώς να ξεχάσω το σκύλο μας τον Νταβέλη που εμπόδιζε ένα λυσσασμένο σκυλί να με δαγκώσει θανάσιμα και το γάιδαρό μας τον Κανούτο που μας κουβαλούσε το σιτάρι από το αλώνι και το αλεύρι από το μύλο για να κάνουμε ψωμί;

Όταν έφυγαν ο πατέρας και η μητέρα μου από το χωριό, τον Κανούτο τον πήραν οι αντάρτες και τον χρησιμοποίησαν για τις μεταφορές τους. Ο σκύλος μας ο Νταβέλης συνόδευε το γάιδαρο σ' αυτή την περιπέτειά του επί πολλούς μήνες, όπως μας πληροφορήσαν άνδρες από το χωριό μας που ήταν τότε αντάρτες.

Ξέραμε τότε πολλά δημοτικά τραγούδια από όλη την Ελλάδα και τα τραγουδούσαμε στους γάμους και στα πανηγύρια όπου και χορεύαμε. Εξακολούθησα και εξακολουθώ και σήμερα να

ακούω τα τραγούδια αυτά και να τα τραγουδάω ακόμα με μεγάλη ευχαρίστηση. Μου άρεσαν και μου αρέσουν ακόμα πάρα πολύ οι ελληνικοί χοροί, αλλά δεν μπόρεσα να μάθω να χορεύω καλά, παρότι το επιθυμούσα πολύ, ενώ όλα τα αδέρφια μου έμαθαν πολύ καλό χορό.

Ο έρωτας ήταν απαγορευμένος καρπός. Το να έχεις ερωτικές σχέσεις με ένα κορίτσι θεωρούνταν αμάρτημα. Μόνο οι επίσημοι αρραβώνες και ο γάμος επιτρεπόταν. Όμως, εμείς τα αγόρια ερωτευόμασταν κρυφά (χωρίς βέβαια να το ξέρουν τα κορίτσια που ερωτευόμασταν). Εγώ ήμουν ερωτευμένος σχεδόν κάθε Κυριακή το βράδυ, γιατί εντυπωσιαζόμουν από τις κοπέλες που παντρεύονταν την Κυριακή το απόγευμα (επειδή ήταν περιποιημένες και μου φαινόταν πολύ όμορφες), αλλά ευτυχώς όταν ξύπναγα τη Δευτέρα το πρωί τις ξέχναγα.

Κατά τα πρώτα παιδικά μου χρόνια έμαθα να σέβομαι τους μεγαλύτερους και ιδιαίτερα τις γυναίκες, να μη λέω ψέματα, να μην κλέβω, να αγαπώ τη φύση και τα ζώα, να εκτιμώ το μόχθο των αγροτών, των κτηνοτρόφων και των εργατών και κυρίως να προσπαθώ να ερμηνεύσω αντικειμενικά τα κοινωνικά φαινόμενα.

Από το Αλβανικό Έπος, την κατοχή και την εθνική αντίσταση διδάχθηκα ότι η πατρίδα και η ελευθερία αποτελούν ανθρώπινες αξίες και γι' αυτό ο πόλεμος για την υπεράσπισή τους μπορεί να είναι νικηφόρος, έστω και αν ο αμυνόμενος υστερεί σε υλικά μέσα. Διδάχθηκα επίσης ότι απαιτούνται κοινωνικοί αγώνες για τη θεμελίωση της δικαιοσύνης σε μια ελεύθερη πατρίδα.

Κατά τα πρώτα παιδικά μου χρόνια δεν ήμουν εργατικός. Τα αδέρφια μου θυμούνται ακόμα εκφράσεις που έλεγα για να δικαιολογήσω την τεμπελιά μου, όπως «ούλου μένα», δηλαδή ότι όλο εμένα έστελναν για δουλειές. Η μητέρα μου έλεγε ότι «ο Βασίλης μου είναι έξυπνος, αλλά δεν θα προκόψει γιατί δεν είναι εργατικός». Όταν πήγα στο γυμνάσιο στη Φουρνά, έγινα ένας από τους πιο επιμελείς μαθητές. Αυτό συνέβαλε στο να αναδειχθώ στο σχολείο και να διαπιστώσω την έφεσή μου στις θετικές επιστήμες, τις οποίες αργότερα σπούδασα. Εξελίχθηκα στη συνέχεια σε έναν από τους πιο εργατικούς ανθρώπους και αυτό με βοήθησε αποφασιστικά στο να προοδέσω με τον κόπο μου, δηλαδή χωρίς συμβιβασμούς και παραχωρήσεις. Συμπεραίνω, συνεπώς, ότι ακόμα και σε μία πατρίδα ελεύθερη, δημοκρατική και δίκαιη, η ατομική και κοινωνική πρόοδος απαιτεί εντατική προσπάθεια. Συμπεραίνω, επίσης, ότι η εργατικότητα είναι επίκτητη αρετή και γι' αυτό αναπτύσσεται με τη δημιουργία κινήτρων, κυρίως ηθικών, και ότι συμβάλλει αποτελεσματικά στη θεμελίωση και της ηθικής υπόστασης των ανθρώπων.

Ο εμφύλιος σπαραγμός (1947-1949) ήταν αποτέλεσμα των συμφερόντων των μεγάλων δυνάμεων της εποχής εκείνης και του έντονου δογματισμού των δύο ελληνικών πολιτικών παρατάξεων που παρασύρθηκαν στη σύγκρουση. Προκύπτει, συνεπώς, ότι η αγάπη μας προς την πατρίδα και η πίστη μας στις ανθρώπινες αξίες (της ειρήνης, της ελευθερίας, της δημοκρατίας) αποτελούν τον ασφαλέστερο τρόπο για να αποφευχθούν στο μέλλον παρόμοια τραγικά γεγονότα για τη χώρα μας.

Τα πολλά και σοβαρά ατυχήματά μου κατά την παιδική μου ηλικία (τρεις σοβαροί τραυματισμοί και ένα δάγκωμα από λυσσασμένο σκύλο) ήταν όλα αποτέλεσμα προσωπικών μου απροσεξιών και λαθών που με σημάδεψαν και παραλίγο να μου στοιχίσουν την ζωή μου. Δυστυχώς τα παθήματα αυτά δεν αποτέλεσαν για μένα μάθημα, αφού επανέλαβα το λάθος και σε μεγάλη ηλικία (το 1992) έπεσα από μία αμυγδαλιά στο Σμόκοβο και έσπασα το αριστερό μου πόδι στο μηρό. Προκύπτει, συνεπώς, ότι απαιτείται ιδιαίτερη φροντίδα για τη σωματική μας υγεία και ακεραιότητα, γιατί ακόμα και μικρά λάθη μπορεί να έχουν ως συνέπεια τη σοβαρή σωματική μας βλάβη ή και το θάνατό μας.